

Институт за упоредно право

**СЕЋАЊЕ НА ДР ЈОВАНА ЂИРИЋА
– ПУТЕВИ ПРАВА**

Уредници:

Проф. др Јелена Ђеранић Перишић

Проф. др Владимир Чоловић

Београд, 2023.

СЕЋАЊЕ НА ДР ЈОВАНА ЂИРИЋА – ПУТЕВИ ПРАВА

Издавач

Институт за упоредно право у Београду

За издавача

Проф. др Владимир Чоловић

Уредници

Проф. др Јелена Ђеранић Перишић

Проф. др Владимир Чоловић

Рецензенти

Академик проф. др Мирко Васиљевић

Академик проф. др Радован Вукадиновић

Проф. др Владан Петров

Тираж

100

Дизајн корица

Александра Вишекруна

Техничка припрема

„Агенција СОКО”

Штампа

ЈП „Службени гласник”

ISBN 978-86-82582-11-3

DOI 10.56461/ZR_23.IMJC

Зборник је настао као резултат научноистраживачког рада Института за упоредно право који финансира Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије према Уговору о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години (евиденциони број: 451-03-47/2023-01/200049).

© Институт за упоредно право, Београд 2023

Сва права задржана. Ниједан део ове књиге не може бити репродукован, пре-снимаван или преношен било којим средством – електронским, механичким, копирањем, снимањем, или на било који други начин без претходне сагласности аутора и издавача.

OD ARBITRAŽNOG UGOVORA U PISMENOJ FORMI DO ARBITRAŽE BEZ UGOVORA

–Evolucija arbitraže od papirnate do ekološki osveščene –

„...posmatraj doktorat kao školsku obavezu...neće to biti tvoje najbolje delo, to je samo stepenica koju moraš preskočiti“

J. Ćirić

Sažetak

Arbitraža kao način rešavanja sporova je pretrpela izvesne promene od metoda rešavanja sporova od strane izabranog lica kojima su trgovci starog Rima poveravali na rešavanje njihov spor do institucija pri privrednim komorama koji rešavaju sporove u međunarodnim trgovinskim transakcijama. Promene su uglavnom bile organizacione prirode, dok je suština arbitraže kao privatnog foruma ostala ista. I arbitra u starom Rimu i arbitra u 21. veku odlikuje poverenje i poveravanje učesnika u spornom odnosu. Bez poverenja u izabrano lice neće doći ni do poveravanja nadležnosti da konkretan spor reši. Svoje poverenje u arbitražno rešavanje, stranke iskazuju zaključivanjem arbitražnog ugovora. Kao i arbitraža i arbitražni sporazum je pretrpeo transformaciju tokom godina. U početku strogo postavljen uslov pismene forme ugovora vremenom je liberalnije tumačen, pa je danas moguće da arbitraža bude konstituisana i bez arbitražnog sporazuma. Dovoljna je volja učesnika spornog odnosa iskazana na početku postupka da bi se spor rešio arbitražnim putem. Ekološka osvešćenost i potreba očuvanja životne sredine, mogu dovesti u pitanje neophodnost „papirnate“ potvrde saglasnosti ugovornih strana. Odgovor na pitanje kako ekološki zahtevi utiču na organizaciju i rad novih arbitraža čini predmet ovog rada. Rad je strukturiran tako da u prvom delu obrađuje pitanje forme arbitražnog ugovora, drugi deo je posvećen trendovima očuvanja životne sredine kroz „ekološke“ arbitražne postupke, dok treći deo predstavlja kritički osvrt na predložena rešenja.

Ključne reči: Arbitraža. – Arbitražni sporazum. – Pisana forma. – Ekološka arbitraža.

1. Umesto uvoda

Spor nastao iz određenog pravnog odnosa može biti rešen sudskim ili arbitražnim putem. Za razliku od sudskog rešavanja sporova koji se odvija po sili zakona, rešavanje sporova pred arbitražom uslovljena je saglasnošću volja učesnika

* Naučni saradnik, Institut za uporedno pravo, jelena_vuk83@yahoo.com

spornog odnosa. Drugim rečima, optiranje za arbitražno rešavanje praćeno je punovažno zakljućenim sporazumom o arbitraži. Svoju optimizaciju sporazum o arbitraži će imati u onim pravnim sistemima koji su predvideli mogućnost da se sporovi iz odrećdenih pravnih odnosa mogu rešiti arbitražnim putem. Svoj odnos prema arbitraži kao privatnom i paralelnom naćinu rešavanja sporova, držiava iskazuje definisanjem obima subjektivne i objektivne arbitrabilnosti.¹ Poslednjih godina svedoci smo da sporovi koji su tradicionalno rešavani pred nacionalnim sudovima, poput sporova iz prava konkurencije ili prava intelektualne svojine, postaju predmet arbitražnog postupka. Pored arbitrabilnosti koju možemo posmatrati kao spoljni element optimizacije arbitražnog sporazuma, njegova punovažnost je uslovljena ispunjenjem zakonom propisanih uslova.² Uslovi se odnose na saglasnost, sposobnost, osnov, kauzu i formu ugovora. Volja kojom se derogira nadležnost nacionalnih sudova mora biti stvarna, slobodna i ozbiljna, izjavljena od strane poslovno sposobnih lica u formi arbitražne (kompromisorne) klauzule ili kompromisa.

Arbitražna klauzula svoje mesto nalazi u glavnom ugovoru kao jedna od klauzula. Njome se ugovara nadležnost arbitraže za sve buduće sporove koji mogu nastati iz odrećdenog pravnog odnosa. Ovaj ugovor se, po pravilu, zakljućuje pre nego što je spor iz odrećdenog pravnog posla nastao, već u momentu njegovog zakljućenja, pa se može reći da je okrenut ka budućnosti. Odnosi se na sve sporove koji bi eventualno iz odrećdenog pravnog odnosa mogli nastali. U poređenju sa kompromisom koji se zakljućuje nakon nastanka spora, kompromisorna klauzula uobićajeno sadrži manje elemenata od kompromisa, jer u momentu njenog zakljućenja još uvek nema spora. Iako predstavlja deo glavnog ugovora, ne deli nužno istu pravnu sudbinu. Prema pravilima o autonomiji arbitražnog sporazuma, sporazum o arbitraži predstavlja nezavisan pravni posao za koga važe posebna materijalna i procesna pravila.³

Za sporove koji su već nastali iz odrećdenog pravnog odnosa ugovora se kompromis. Za razliku od arbitražne klauzule, kompromis je okrenut prošlosti. Po pravilu, detaljniji je od arbitražne klauzule jer u trenutku zakljućenja ugovorne strane znaju da je spor nastao i upoznate su sa ćinjenicama spora. Neretko arbitražna klauzula sadrži odredbe o mestu arbitraže, merodavnom pravu kao i imena arbitara. Mandat arbitražnog tribunala je ogranićen na nastali spor i nije ovlašćen za druge sporove iz istog odnosa.⁴

Nezavisno od izabrane forme, optimizacija arbitražnog sporazuma uslovljena je ispunjenjem propisanih uslova punovažnosti. Jedan od uslova odnosi se i na pisanu formu sporazuma. Iako je široko prihvaćen princip konsensualizma⁵,

¹ J. Vukadinović, *Uloga arbitrabilnosti u procesu rešavanja sporava pred međunarodnom trgovinskom arbitražom*, doktorska teza, Pravni fakultet, Beograd 2016, 70 i dalje.

² Ćl. 6 Zakona o arbitraži Republike Srbije, *Službeni glasnik*, br. 46/2006.

³ Više o autonomiji arbitražnog sporazuma vid. J. Perović, „Autonomija ugovora o arbitraži”, *Pravo i privreda* 5-8/2008, 535–544.

⁴ M. Petrović, „Punovažnost arbitražnog sporazuma”, u: *Harmonizacija graćanskog prava u regionu*, 2013, 481.

⁵ Ćl. 67, st. 1 Zakona o obligacionim odnosima.

sporazum o arbitraži mora biti u pisanoj formi i predstavlja izuzetak od ovog pravila. Razlozi za pisanu formu arbitražnog sporazuma mogu se tražiti u upozorenju strankama da zaključenjem arbitražnog sporazuma derogiraju sudsku nadležnost i da se *ad probationem* pisanom formom obezbeđuje dokaz o postignutoj saglasnosti ugovornih strana.

Pod pisanom formom se tradicionalno tumači isprava u kojoj je sadržan tekst ugovora i koja je potpisana od strane lica koja se ugovorom obavezuju.⁶ Prema Zakonu o obligacionim odnosima, „kada je za zaključenje ugovora potrebno sastaviti ispravu, ugovor je zaključen kada ispravu potpišu sva lica koja se njime obavezuju.”⁷ Dakle, pisana forma ugovora sastoji se iz dva elementa: teksta i potpisa ugovornih strana.⁸ Tekst izjave volje ne mora biti napisan svojeručno, već može biti sačinjen i pomoću određenog tehničkog sredstva ili od strane trećeg lica.⁹ Prema Zakonu o obligacionim odnosima, za ispunjenost uslova pisane forme nije neophodno da izjave volja obeju ugovornih strana budu izražene na istoj ispravi, već je dovoljno da strane „izmenjaju pisma“, tj. da svaka strana preda drugoj ispravu kojom se obavezuje.¹⁰ Ove isprave ne moraju biti identične u pogledu sadržine, ali moraju biti saglasne kad je reč o bitnim elementima ugovora.

Potpis stranaka dokaz je postojanja saglasnosti ugovornih strana, ali namera stranaka da spor reše pred arbitražom može da postoji i ako je izostao formalni potpis strana odnosa (na primer, pozivanjem na drugo pismeno, uključivanjem u spor bez prigovora nenadležnosti). Na koji način će se tumačiti postojanje namere stranaka i ispunjenost predviđenih uslova, zavisi od rešenja predviđenih u međunarodnim i nacionalnim izvorima prava.

Njujorška konvencija¹¹ kao najšire prihvaćen izvor arbitražnog prava u delu koji se odnosi na arbitražni sporazum propisuje da svaka država ugovornica priznaje pisani ugovor kojim se stranke obavezuju da stave u nadležnost arbitraži sve sporove ili neke od sporova koji nastanu ili bi mogli nastati između njih po određenom pravnom odnosu, ugovornom ili neugovornom, koji se odnosi na pitanje koje je podobno za rešavanje arbitražnim putem. Pod pisanim sporazumom podrazumevaju se arbitražna klauzula uneta u ugovor, kompromis, potpisani od stranaka ili sadržani u razmenjenim pismima ili telegramima.¹² Ovo pravilo predstavlja ogledalo tradicionalnog shvatanja forme arbitražnog sporazuma. Međutim, sami redaktori teksta su ostavili mogućnost da se primenjuju i blaži uslovi formalne punovažnosti dajući mogućnost ugovornicima da se pozivaju na

⁶ S. Perović, *Formalni ugovori u građanskom pravu*, Beograd 1964, 61; I. Radomirović, J. Vukadinović Marković, „Forma arbitražnog sporazuma”, *Revija za evropsko pravo* 25/2023, 98.

⁷ Čl. 72, st. 4 Zakona o obligacionim odnosima.

⁸ S. Radovanović, N. Mišević, „O elektronskoj formi ugovora u domaćem pravu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 4/2018, 1645.

⁹ B. Vizner, *Komentar Zakona o obveznim (obligacionim) odnosima*, Zagreb 1978, 331.

¹⁰ Čl. 72, st. 4. Zakona o obligacionim odnosima.

¹¹ Konvencija o priznanju i izvršenju stranih arbitražnih odluka (Njujorška konvencija), *Službeni list SFRJ-Međunarodni ugovori*, br. 11/81, 607.

¹² Čl. II (2) Njujorške konvencije.

liberalnije uslove punovažnosti prihvaćene međunarodnim ili bilateralnim sporazumima.¹³

Rešenja predviđena Uncitral Model zakonom¹⁴ u odnosu na rešenja Njujorške konvencije predstavljaju iskorak ka liberalnijem tumačenju zahtevane forme. Arbitražni sporazum smatraće se zaključenim u pisanoj formi ukoliko je do saglasnosti volja ugovornih strana došlo razmenom saopštenja teleksom, telegramom ili drugim sredstvima komunikacije koja omogućavaju pisani dokaz o ugovoru, kao i iz razmene tužbe i odgovora na tužbu u kojima jedna strana navodi postojanje tog ugovora a druga to ne poriče.¹⁵

Iako je Model zakon predviđao elastičnije shvatanje u pogledu forme ugovora, problem u praktičnom smislu je predstavljala široka upotreba Njujorške konvencije kao univerzalnog pravnog izvora za priznavanje i izvršenje arbitražnih odluka. Prevazilaženje problema moglo se postići pozivanjem na čl. VII stav 1 Njujorške konvencije koja daje prednost u primeni povoljnijim odredbama drugog međunarodnog izvora. Ovo je pak ostavljeno na slobodnom uverenju nacionalnih sudova da li će i na koji način imati razumevanje i opravdanje za arbitražni ugovor zaključenog nekonvencionalnim putem.

U nameri da se uslov pisane forme prilagodi savremenim trendovima, unutar UNCITRAL-a postojalo je shvatanje o izmeni Njujorške konvencije. Ipak, zbog očuvanja jedinstva i uniformne primene Njujorške konvencije, od ovo ideje se odustalo.¹⁶ Problem je prevaziđen donošenjem preporuke o tumačenju čl. II i VII. Prema ovom tumačenju, okolnosti koje prema navedenim članovima zadovoljavaju pisanu formu služe samo kao primer, a ne predstavljaju taksativno nabranje. S druge strane, čl. VII, st. 1 treba tumačiti tako da svakoj zainteresovanoj strani pruži mogućnost da se pozove na prava koja ima po drugim međunarodnim ugovorima ili zakonima a koja predviđaju fleksibilnije uslove punovažnosti ugovora.

Pitanje punovažnosti arbitražnog sporazuma u nacionalnim sistemima regulisano je na različite načine.

Prema srpskom Zakonu o arbitraži, punovažnost sporazuma o arbitraži uslovljena je pisanom formom ugovora. Zahtev za pisanom formom arbitražnog ugovora sadržan je u čl. 12 Zakona o arbitraži Republike Srbije. Pored klasičnog shvatanja ispunjenosti pisane forme, Zakon propisuje da se ugovor smatra zaključenim iako je zaključen razmenom poruka putem sredstava komunikacije, koja

¹³ Čl. VII Konvencije: „Odredbe ove konvencije ne diraju u važnost multilateralnih ili bilateralnih sporazuma koje su zaključile države ugovornice u pogledu priznanja i izvršenja arbitražnih odluka i ne lišavaju ni jednu zainteresovanu stranku prava koje bi mogla imati da se koristi nekom arbitražnom odlukom na način i u meri koji su dopušteni zakonodavstvom ili ugovorima zemlje u kojoj se poziva na odluku.”

¹⁴ Model zakon UNCITRAL-a o međunarodnoj trgovinskoj arbitraži, prihvaćen od strane Komisije Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovinsko pravo 21. juna 1985. s izmenama od 2006. godine.

¹⁵ Čl. 7 (2) Model zakona UNCITRAL-a

¹⁶ Više o razlozima koj su doprineli stavu da ne postoji potreba za menjanje Njujorške konvencije vid. A. Uzelac, „Forma arbitražnog ugovora u hrvatskom pravu: novo uređenje, njegova ishodišta i perspektive daljnjeg razvoja”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 2-3/2006, 554.

omogućavaju pisani dokaz o postignutom sporazumu. Sporazum o arbitraži smatra se zaključenim i ako se stranke u pisanom ugovoru pozovu na drugo pismeno koje sadrži sporazum o arbitraži (opšti uslovi za zaključenje pravnog posla, tekst drugog ugovora i sl.) ako je cilj tog pozivanja da sporazum o arbitraži postane sastavni deo osnovnog posla.¹⁷ U takvim okolnostima se nepostojanje potpisa ugovornih strana može tumačiti kao korektiv strogo postavljenih uslova forme ugovora.¹⁸

Švajcarski zakon o arbitraži u čl. 178 predviđa da će arbitražni ugovor biti valjan ako je sastavljen na način koji omogućava tekstualni dokaz.¹⁹ Iako je švajcarsko arbitražno pravo pretrpelo izmene 2021. godine, rešenja koja se odnose na formu arbitražnog sporazuma nisu bila predmet detaljnije reforme. Praktično, za punovažnost arbitražnog ugovora nije potrebno da tekst ugovora bude potpisan od strane ugovornih strana, dovoljno je da je volja sadržana u elektronskoj korespondenciji.²⁰ Nemački zakon u čl. 1031 predviđa iscrpnu listu uslova čijim zadovoljenjem arbitražni sporazum se smatra punovažno zaključenim.²¹ S druge strane, Engleski zakon o arbitraži odredbama o formalnoj punovažnosti arbitražnog ugovora samo asocira²² na odredbe o pisanoj formi, dok u stvarnosti predstavlja pravnu fikciju. Drugim rečima, iako je predviđeno da arbitražni sporazum bude u pisanoj formi, ta forma je zadovoljena iako nije potpisana od strana ugovornih strana²³, ako je kreirana putem sredstava elektronske komunikacije²⁴, ako se na njegovo postojanje poziva jedna od strana, a druga ne osporava,...²⁵ Na kraju, kao poslednje sredstvo, čl. 81(1) (b) Zakona o arbitraži predviđa da čak i

¹⁷ J. Vukadinović Marković, „Arbitražna klauzula u opštim uslovima poslovanja- pitanje forme ili saglasnosti ugovornih strana”, *Pravni život* 11/2016, 287–297.

¹⁸ Vid. slučaj *Compagnie de Navigation et Transports S. A. v. MSC (Mediterranean Shipping Company) S. A.*, u kom su se stranke pozvale na arbitražnu klauzulu sadržanu u opštim uslovima poslovanja štampanu na poleđini teretnice. Klauzula je potpisana od strane jedne od stranaka tako da je švajcarski sud bio u dilemi da li da prizna punovažnost arbitražne klauzule jer strogo formalno gledano nisu ispunjeni uslovi punovažnosti prema Njujorškoj konvenciji. Sud je međutim, zauzeo stanovište da postoji arbitražni ugovor iako u njemu nisu sadržana oba potpisa.

¹⁹ Prilikom revizije Švajcarskog zakona o arbitraži bilo je pokušaja da se ublaži formalni uslov punovažnosti arbitražnog ugovora, prihvatajući i usmeni sporazum stranaka. Međutim, ovaj stav nije naišao na odobrenje javnosti uz argument da nije u saglasnosti sa očekivanjem poslovne zajednice. Vid. *The Case for Less Restrictive Form Requirements*, *The International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*, 2021, 282.

²⁰ S. Besson, A. Rigozzi, „La Réforme du droit Suisse de l'Arbitrage International”, *Revue de l'arbitrage* 1/2021, 21 navedno prema I. Radomirović, J. Vukadinović Marković, 101.

²¹ Arbitražni sporazum mora biti sadržan ili u ispravi koju su stranke potpisale ili u razmeni pisama, telefaksa, telegrama ili drugih sredstava komunikacije koja omogućava pisani dokaz sporazuma. 2. Formalni uslov iz st. 1. ovoga člana smatraće se ispunjenim ako je arbitražni sporazum sadržan u ispravi koju je jedna strana otposlala drugoj strani, ili koju je treća strana otposlala obema stranama i – ako se na vreme ne izjavi prigovor – sadržaj takve isprave će se smatrati delom ugovora u skladu sa opštim uslovima. 3. Upućivanje u ugovoru koji odgovara formalnim uslovima iz stava 1. i 2. na ispravu koja sadrži arbitražnu klauzulu čini će arbitražni sporazum ako je upućivanje takvo da tu klauzulu čini delom ugovora. 4. Arbitražni sporazum će biti zaključen izdavanjem teretnice, ako ona sadrži izričito upućivanje na arbitražnu klauzulu u čarter-partiji. 5. Arbitražni sporazumi čija je jedna od strana potrošač mora biti sadržana u ispravi koju su lično potpisale obe strane.

²² *Arbitration agreements- the in writing requirement*, LexisNexis, <https://www.lexisnexis.co.uk/legal/guidance/arbitration-agreements-the-in-writing-requirement>, 20. 10. 2023.

²³ Čl. 5, st. 2, tač. a) Zakona o arbitraži (*Arbitration Act 1996*).

²⁴ Čl. 5, st. 2, tač. b) engleskog Zakona o arbitraži.

²⁵ Čl. 5, st. 5 engleskog Zakona o arbitraži.

ako se arbitražni sporazum ne zaključi u pisanoj formi, on će i dalje biti pravno obavezujući i primenjivaće se prema pravilima „običajnog“ prava.

Francuski zakon o arbitraži ne predviđa obaveznu pisanu formu arbitražnog ugovora u međunarodnim arbitražama.²⁶ Francuski sud je u brojnim odlukama istakao da se liberalnije tumačenje francuskog zakona arbitražnog ugovora u odnosu na druge nacionalne propise može koristiti oslanjajući se na čl. VII Njujorške konvencije u postupcima priznanja i izvršenja stranih arbitražnih odluka.²⁷ S druge strane, obavezna pisana forma ugovora predviđena je za ugovaranje unutrašnje arbitraže, pokazujući nespремnost redaktora da u potpunosti napuste zahtev za pisanom formom.

Suprotno detaljnom regulisanju forme sporazuma, Danska i Švedska svojim nacionalnim pravilima ne predviđaju uslove za nastanak arbitražnog ugovora. Holandija propisuje da će sporazum zaključen elektronskim putem biti tumačen kao punovažni arbitražni sporazum.²⁸

Ono što možemo zaključiti analizirajući propise komparativnih zakona jeste da je vremenom zahtev za pisanom formom liberalnije shvatan. Od uslova da arbitražni sporazum mora biti potpisan od strane obe ugovorne strane, do prihvatanja arbitražnog ugovora koji može biti zaključen u usmenoj formi koji se dokazuje ispravama prošao je dugi niz godina. Sa modernim razvojem tehnologija u savremenom poslovnom ambijentu, forma ad solemnitate sporazuma o arbitraži nailazi na kritike u teoriji i praksi.²⁹

Da bismo uopšte mogli raspravljati o formi arbitražnog sporazuma, mora se postaviti pitanje razloga zahtevanja pisane forme arbitražnog sporazuma? Polazeći od tradicionalnog shvatanja o zaštitnoj i dokaznoj ulozi pisane forme ugovora, tumačeći navedene propise, možemo zaključiti da je u pitanju forma kojom se dokazuje postojanje volje ugovornih strana. Ne smemo pak isključiti zaštitnu funkciju forme kojom se ugovorne strane upozoravaju na nameru da određeni spor izuzmu iz sudske nadležnost.³⁰ Istovremeno se postavlja pitanje, nije li u međunarodnim poslovnim odnosima zahtevanje pisane forme ugovora i insistiranje na njenoj zaštitnoj funkciji, u suprotnosti sa modernim tendencijama arbitražnog prava i razvoja međunarodne ekonomije. Takođe, ima li prirodnijeg foruma za rešavanje sporova koji su suštinski međunarodni? Nije li pravičnije da spor iz određenog poslovnog odnosa između lica različitih nacionalnosti rešava neutralni forum po pravilima treće države nego nacionalni sud jedne od ugovornih strana prema pravilima njenog sedišta.

Sa druge strane, da li se u vreme elektronskog zaključenja poslova i elektronske trgovine, može smatrati da arbitražni sporazum postoji ako je ugovorna

²⁶ Čl. 1507 francuskog Zakonika o građanskom postupku (*Code de procedure civile*).

²⁷ *Fouchard, Gaillard, Goldama on International Commercial Arbitration* (eds. E. Gaillard, J. Savage). Kluwer Law International, The Hague/ London/ Boston 1999, 374.

²⁸ Vid. čl. 1072 (b) holandskog Zakonika o parničnom postupku.

²⁹ I. Radomirović, J. Vukadinović Marković, 92.

³⁰ U. Grušić, „Subjektivni domašaj arbitražnog sporazuma u srpskom pravu”, *Revija kopaoničke škole* 2/2020, 91.

strana prihvatila elektronskim putem (kliknula na „accept” ili „I agree”) tekst ugovora u kom je sadržana arbitražna klauzula? Sam sporazum nije odštampan, potpisi se ne nalaze na kraju teksta ali ugovorne strane smatraju da sporazum postoji. U pravnoj teoriji su mišljenja oko ovog pitanja podeljena. Jedna grupa autora³¹ smatra da je arbitražni sporazum punovažno zaključen ako je sadržan u razmenjenoj elektronskoj komunikaciji. S druge strane, postoje mišljenja da se arbitražni sporazum ne može zaključiti na ovaj način.³²

Polazeći od navedenih delova pisane forme: teksta i potpisa, oba elementa postoje i kod zaključenja arbitražnog sporazuma u elektronskom obliku. Naime, tekst ugovora koji je sastavljen doduše ne na papiru već elektronski, nalazi se na ekranu računara. Potpis stranaka nije na papiru, mastilom učinjen, već je virtualan putem elektronskog potpisa. Elektronskoj formi se zamera da otvara vrata manipulacije činjenicama odnosa, kao i psihološkom efektu koji takva forma ima na učesnike odnosa. Smatra se da pisana forma ugovora ima veću zaštitnu funkciju kao i da ima upozoravajući uticaj na lica spornog odnosa, ali ovaj argument čini nam se neosnovanim u transakcijama poslovnih lica koju su svakodnevno suočeni sa potpisivanjem pravnih poslova elektronskim putem. Ovome dodajemo i složeni postupak izdavanja elektronskog sertifikata za elektronski potpis podnosiocima zahteva stavljajući na raspolaganje sve informacije od značaja za korišćenje elektronskog potpisa uključujući i to da kvalifikovani elektronski potpis ima dejstvo svojevrstnog potpisa.³³

Mišljenja smo da arbitražni sporazum ne mora nužno biti u pisanoj formi, niti da je sadržan na listu papira i potpisan od strane ugovornih strana. U prilog ovom navodimo opšti trend elektronskog poslovanja, ali i potrebu za očuvanjem životne sredine i podizanje svesti da nije neophodno da se poseće još jedno drvo kako bi se zadovoljila rigidna forma arbitražnog sporazuma.

2. Uticaj klimatskih promena na arbitražu

Klimatske promene predstavljaju jedno od pitanja koje zaokuplja najviše pažnje naučne i stručne javnosti. Ujedinjene Nacije su analizirajući trendove menjanja klime, došle do zaključka da će do 2030. godine temperatura zemlje (na globalnom nivou) biti za 1.5 celzijus veća nego što je to bila pre industrijske revolucije. Posledice otopljanja osetiće se u svim sferama života na zemlji. Porast temperatura u direktnoj je korelaciji sa količinom ugljen-dioksida koji se

³¹ J. Arsić, „International commercial arbitration on the internet – Has the future come too early?”, *Journal of International Arbitration* 14(3)/1997, 209; R. Hill, „Online arbitration: Issues and solutions”, *Arbitration International* 15(2), 1999, 199. Autori se pozivaju na telegram koji takođe ne sadrži potpis stranaka, ali se smatra zaključenim arbitražnim sporazumom.

³² Često je arbitražna klauzula sadržana na kraju teksta određenog ugovora i opcijom pritiska na „I agree“ ugovorne strane često su saglasne sa tekstom osnovnog posla ali ne i arbitražne klauzule. Stoga je potrebno razdvojiti ova dva sporazuma. V. R. Wolff, *E-arbitration agreements and e-awards – arbitration agreements concluded in an electronic environment and digital arbitral awards*, 2017, SSRN-id2922550.pdf.

³³ S. Radovanović, N. Mišćević, 1649.

ispušta u atmosferu. Poslednjih godina, količina ugljen dioksida koji se ispušta u atmosferu je tolika da je topljene leda sve ubrzanije, a porast nivoa svetskog mora sve izvesnija. Čine se brojni napori da industrije država smanje zagađenje atmosfere.³⁴ Takođe se dosta radilo na podizanju svesti o štetnosti zagađenja kroz projekte, brošure i naučne radove.³⁵ Jedan od pokušaja da se smanji zagađenje, prvenstveno kroz redukciju karbona (ugljenika), ali i seču šuma koja se koristi za upotrebu papira, našao je primenu u arbitražnim postupcima.

Prvi pokušaj da se skrene pažnja na seču šuma i uticaj koji promene u arbitražnom postupku mogu imati na globalno blagostanje bio je 2019. godine od strane Lucy Greenwood. Nakon početne inicijative pokrenuto je više programa koje za cilj imaju održivi razvoj arbitraže. Cilj ovih programa je da se smanji upotreba papira koja se koristi u korespondenci i postupcima u velikim arbitražama. Drugim rečima, cilj je da se smanji upotreba karbona prilikom štampanja dokumenata koji se koriste u arbitraži. Ideje za smanjivanje zagađenja i očuvanje prirode pobrojani su u dokumentu "Green Pleage" (Zeleno obećanje) kojim je između ostalog predviđeno da kad god je moguće arbitražni postupak vodi putem video konferencija kako bi se smanjila upotreba putovanja i redukcija nafte odnosno goriva prilikom prevoza na i sa arbitraža. Drugi način je kreiranje radnog prostora koji je samoodrživ odnosno kreiran tako da smanji upotrebu energije, da se koristi elektronska komunikacija u vođenju postupka kad god je to moguće jer se time smanjuje upotreba papira i štampača.

U januaru 2021. godine, Kampanja za zelene arbitraže predložila je usvajanje Zelenog okvira i šest povezanih protokola³⁶ sa ciljem da usmere organizacije i pojedince da smanje ispuštanje ugljen-dioksida koji se proizvodi u postupcima međunarodne arbitraže kroz konkretne akcije.

Zeleni okvir predlaže niz akcija kojima bi arbitražno okruženje učinilo iskorak ka očuvanju životne sredine. Glavni cilj koji je postavljen je smanjivanje ugljen dioksida na jedan od načina predviđenim protokolom. Predviđeni načini su sledeći: usvajanje čistih oblika energije, smanjivane dugosatnih putovanja i smanjenje otpada kao nus produkata arbitražnog postupka.³⁷ Ovaj dokument nije pravno obavezujući što ostavlja mogućnost izbora učesnicima arbitražnog

³⁴ Države Evropske unije prepoznale su problem globalnog zagrevanja i u tom smislu su donele Pariški sporazum 2015.godine. Cilj sporazuma je da se ograniči globalno zagrevanje, na način na koji su svetski čelnici definisali puteve putem kojih će taj cilj ostvariti:

1. Cilj je da se porast prosečne svetske temperature zadrži na nivou koja je manja od 2 stepena Celzijusa, ali da će uložiti dodatne napore da taj porast bude manji od 1.5 stepena u poređenju sa temperaturom pre industrijske revolucije.
2. države članice su se sporazumele da će svakih 5 godina podnositi planove o svojim akcijama i da će postavljati što ambicioznije planove u ispunjavanju takvih ciljeva. Članice su se obavezale da će se voditi principima transparentnosti i solidarnosti.

³⁵ S. Shashikant Naik, „Climate Change and Arbitration”, *Supremo Amicus* 26/2021, 497–502.

³⁶ Zeleni protokol za arbitražni postupak; Zeleni protokol za kompanije, komore i kompanije koje pružaju pravne usluge; Zeleni protokol za arbitre; Zeleni protokol za arbitražne konferencije; Zeleni protokol za arbitražne institucije i Zeleni protokol za arbitražne događaje.

³⁷ *Framework for Adoption Green Protokol*, 1.

postupka da prihvate Zeleni protokol bilo u celosti ili delimično. U tom smislu, Zeleni protokol za postupak rešavanja sporova pred arbitražnim tribunalom predviđa čitav niz pravila koje učesnici postupka mogu prihvatiti u celosti ili delimično sa ciljem smanjivanja štetnosti odvijanja arbitražnog postupka na prirodu i okolinu uopšte.

Osnovni ali ne i jedini način smanjenja štetnosti po životnu sredinu je minimalna upotreba štampača. Drugim rečima, celokupna korespondencija među strankama, izjave svedoka, veštačenje, trebalo bi da se odvija elektronskom komunikacijom koja ne iziskuje štampanje dokumenata u nekoliko primeraka. Upotreba printera je predviđena samo u izuzetnim slučajevima, na način da i prilikom upotrebe se svesno obraća pažnja na količinu utrošenog ugljenika. Merama je predviđeno da ukoliko je upotreba printera neophodna, određenim načinima štampanja može se smanjiti negativan uticaj na okolinu. Tako je predviđeno da se štampa u A5 formatu, upotrebom sive boje, dvostrano. Upotrebljen materijal da se odlaže na ekološki prihvatljiv način kao i da sredstva koja se koriste za štampanje (poput štampača, tonera i mastila) budu ekološki prihvatljivi.

Drugi način očuvanja životne sredine može se postići i ukidanjem avionskih letova učesnika arbitražnog postupka. Istraživanja su pokazala da dve trećina štetnih posledica arbitražnog postupka proizilazi iz upotrebe sredstava prevoza. Upotreba aviona praćena je dolaskom advokata, svedoka, stranaka kako bi se postupak vodio u određenom mestu koje su stranke sporazumom odredile ili koje arbitri smatraju adekvatnim.³⁸

Zeleni protokol predviđa da se arbitražni postupak može voditi i online. Odnosno, da je samo izuzetno neophodno da se sastanci i postupak vode *in vivo*. Problemi mogu nastati zbog različitih vremenskih zona kojima pripadaju učesnici postupka. U takvim situacijama može se dogovoriti vremenski raspored u kojima su predviđeni kraći sastanci sa preciziranim datumima koji bi bili u vremenskim intervalima koji su na sredini vremenskih zona učesnika postupka.³⁹

Zeleni protokol koji je namenjen arbitrima sadrži niz mera čijom primenom može doći do smanjenja štetnih posledica po životnu sredinu. Osnovno pravilo je da se arbitražni postupak vodi online kad god je to moguće. U slučaju da nije moguće voditi na ovaj način postupak, te da se arbitražni postupak mora sprovesti *in vivo*, arbitri mogu primenom određenih mera smanjiti negativan uticaj na životnu okolinu. Mere predviđene protokolom odnose se na : korišćenje čiste i obnovljive energije svaki put kad je to moguće, npr. korišćenjem led rasvete. Preporuka je da se koriste biljke za prečišćivanje vazduha i povećanje kiseonika u prostorijama gde se održava proces arbitražnog rešavanja umesto fabričkih prečišćivača.⁴⁰

³⁸ Vid. značaj sedišta arbitraže J. Perović, „Sedište arbitraže u međunarodnoj trgovinskoj arbitraži” *Pravo i privreda* 4-6/2018, 157–172.

³⁹ Vid. Zeleni protokol, 4–5.

⁴⁰ Green Protocol for Law Firms, Chambers and Legal Service Providers Working in Arbitration, 2; Green Protocols for Arbitrators, 3.

Nabrojane mere možemo posmatrati kao dodatne preporuke, dok je osnovni način umanjena štetnosti po okolinu smanjivanje papira i tonera u arbitražnoj komunikaciji. Jedan od načina za smanjenje štetnosti je i izbacivanje iz upotrebe plastičnih kesa kao i adekvatno odlaganje elektronskih uređaja koji su rashodovani i pokvareni.⁴¹

Glavni učinak bi nastao ukoliko bi se održavali virtuelni (online) sastanci na kojima bi se vodio postupak. U prilog tome da je moguće rešavanje sporova online, odnosno da arbitražni postupak ne zahteva nužno i prisustvo stranaka u postupku (kao i advokata, veštaka), imali smo prilike da vidimo tokom pandemije Kovida 19. Kako je zbog globalne pandemije onemogućeno sastajanje i održavanje sastanaka uživo, postupak rešavanja sporova odigravao se virtuelnim putem⁴². Kako bi se olakšao postupak i donela pravila koja bi važila u ovakvim situacijama, brojne arbitražne institucije su donele pravila kojima uređuju postupak rešavanja sporova virtuelnim putem.

Tako je Londonski centar za arbitražu 2020. godine doneo nova Pravila za arbitražu kojima je predviđeno da se celokupna komunikacija među strankama odvija virtuelnim putem, odnosno elektronskom komunikacijom.⁴³ Ovim načinom bi se smanjili materijalni troškovi u odnosu na postupak uživo. U istom smeru je postupila i Međunarodna trgovačka komora, koja je u setu novih Pravila predvidela da arbitri u dogovoru sa strankama mogu celokupnu komunikaciju (ročišta, saslušanje stranaka) voditi putem telefona, e-maila ili drugih oblika virtuelne komunikacije.⁴⁴ Pravila ograničavaju i podnošenje podnesaka u štampanom obliku.⁴⁵

Sledeći primere arbitražnih centara, mnoge nacionalne države su donela svoja pravila po ugledu na pomenute LCIA i ICC. Tako je rumunski Centar za arbitražu predvideo da se ročišta mogu odvijati putem videokonferencija kao i da se celokupna komunikacija između stranaka odvija putem mailova osim ako situacija drugačije nalaže.

3. Kritički osvrt

Ako bi se zanemarila činjenica da kampanja za zelenu arbitražu može da predstavlja deo ukupne politike globalizacije, teško bi se na prvi pogled moglo šta zameriti ovakvoj plemenitoj ideji. Ono što, međutim, izaziva pažnju i podozrenje jesu stvarni dometi kampanje i realni efekti koji se mogu očekivati. Sumnje

⁴¹ Green Protocol for Law Firms, Chambers and Legal Service Providers Working in Arbitration, 4; Green Protocols for Arbitrators; Green Protocol for Arbitration Conferences.

⁴² Vid. V. Pavić, M. Djordjević, „Virtual Arbitration Hearings: The New Normal?“, *Annals* 69/2021, vol. 3, 547–573.

⁴³ Čl. 4 Londonskih pravila.

⁴⁴ Čl. 26.1 ICC Arbitration Rules (<https://iccwbo.org/dispute-resolution-services/arbitration/rules-of-arbitration/>, 17 March 2022).

⁴⁵ Deo I, sek. C, čl. 10, *Note to Parties and Arbitral Tribunals on the Conduct of the Arbitration under the ICC Rules of Arbitration* (1 January 2021).

postoje zbog toga što se bez empirijskih istraživanja i proverenih podataka, teško može pretpostaviti da postojeće klasične arbitraže svojim radom iole ozbiljnije utiču na ozonski omotač i životnu sredinu i na povećano prisustvo ugljen dioksida u atmosferi. Ako je uticaj rada postojećih arbitraža zanemariv, onda se i od kampanje kada bude potpuno sprovedena i zelene arbitraže organizovane, mogu očekivati vrlo skromni rezultati. Na primer, teško je pretpostaviti da su troškovi prevoza arbitara i stranaka u sporu iole zastupljeniji u ukupnim troškovima prevoza, pa samim tim da su tako izazvani izduvni gasovi i CO₂ značajniji. Ili, da je udeo iskorišćenog papira u klasičnim arbitražama za vođenje postupka i samoj odluci u odnosu na ukupnu potrošnju papira značajniji, posebno ako se zna da se sve više koristi reciklirani papir. Stoga je teško napraviti korektna poređenja troškova rada jednih i drugih arbitraža. Otuda nam se čini da ne postoji realna dilema da li klasične ili zelene (ekološke) arbitraže, ali se kao praktično može postaviti pitanje kakav je odnos klasičnih arbitraža prema novim tzv. "daljinskim" arbitražama, ako se ove druge smatraju produktom kampanje za zelenije arbitraže. I sa stanovišta ostvarivanja cilja zbog kojih postoji arbitraža, ima smisla uporediti prednosti i nedostatke klasičnih u odnosu na daljinske arbitraže, posebno u pogledu postupka koji se pred njima odvija. Međutim, kako se često mešaju pojmovi „virtuelan“ i na „daljinu“, prethodno je potrebno napraviti razliku između virtuelnih i daljinskih arbitraža.

U tehničkom smislu, u računarskom jeziku se pod "virtuelnim" razume da "nije fizički prisutan kao takav već je napravljen od strane softvera da izgleda kao da jeste sa stanovišta programa ili korisnika."⁴⁶ Virtuelna, dakle, ne postoji u realnom, već u zamišljenom svetu.

U slučaju međunarodnih arbitražnih postupaka može se govoriti o daljinskom i virtuelnom saslušanju. Pri tome, u postupcima saslušanja koja se vode na više lokacija, učesnici rasprave nisu virtuelni, već stvarno postoje. Oni samo komuniciraju jedni sa drugima koristeći komunikacione tehnologije.⁴⁷ Kod "saslušanja na daljinu" reč je o saslušanju lica koja postoje, a koje se sprovodi korišćenjem komunikacione tehnologije za istovremeno povezivanje učesnika sa dve ili više lokacija. Ako se prihvati ova podela, pogrešno je govoriti o virtuelnim arbitražama koje veštački ili softverski stvaraju učesnike postupka, već samo o različitim oblicima arbitraža na daljinu.

U suštini pod daljinskim arbitražama se podrazumevaju arbitraže kod kojih se stranke u toku arbitražnog postupka ne nalaze na istom mestu i u istoj prostoriji, već su u telekomunikacionoj vezi koja im obezbeđuje neki od priznatih i prihvaćenih programa platformi.⁴⁸ Između sebe arbitri i stranke komuniciraju jedino preko ovog programa. Pri tome je tehnički moguće da ni arbitri ne sede zajedno, već u odvojenim mestima, kao i stranke. Moguće su i druge

⁴⁶ M. Hafez, „Chapter 4: The Legal Framework of Remote Hearings”, in: *International Arbitration and the COVID-19 Revolution* (eds. Maxi Scherer, Niuscha Bassiri *et al.*), Kluwer Law International 2020, 68.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*

kombinacije.⁴⁹ Samim postupkom rukovodi predsednik veća od koga se očekuje da ima potrebna tehnička predznanja bez obzira na svu tehničku podršku institucije pred kojom se odvija arbitraža. Nesmetano odvijanje postupka zavisi od tehničkih karakteristika korišćene platforme i one su izvan moći i uticaja arbitara i stranaka.

Pod daljinskim saslušanjem se razumeju saslušanja koja se sprovede korišćenjem komunikacione tehnologije za istovremeno povezivanje učesnika sa dve ili više lokacija, na primer putem telefona i video konferencija. Daljinska saslušanja koriste vezu videokonferencije, odnosno tehnologiju koja omogućava istovremeno interakciju dve ili više lokacija dvosmernim video i audio prenosom, olakšavajući komunikaciju i ličnu interakciju između ovih lokacija. U međunarodnoj arbitraži koristi se nekoliko vrsta daljinskih saslušanja. Postoje „polu-udaljena“ saslušanja, na kojima bi, na primer, arbitražni tribunal mogao da bude fizički sastavljen sa stranaka na jednoj lokaciji, a jedan ili nekoliko eksperata ili svedoka mogu da svedoče pred njima na daljinu. Ovo se smatra uobičajenim formatom u međunarodnoj arbitraži. Međutim, u „potpuno udaljenim saslušanjima“, svi učesnici su na različitim lokacijama bez postojećeg glavnog mesta za saslušanje. Potpuno udaljena saslušanja se jedva koriste u međunarodnoj arbitraži, ali se trenutno razmatraju u mnogim arbitražnim postupcima kako bi se izborili sa neprikladima diktiranim pandemijom i ograničenjima koja zemlje nameću.⁵⁰

Rezultat ovakvog načina rada je potpuno eliminisanje troškova prevoza i smeštaja za dolazak i odlazak stranaka i drugih lica sa ročišta. U takvim, totalno virtualnim arbitražama se ne koristi ni papir već se svi dokumenti i zapisnici prezentuju preko monitora i na personalnim računarima. Uvođenje elektronskih zapisnika nije potpuna novost i neke tradicionalne arbitraže su ih već predvidele u svojim pravilnicima o radu. Tako arbitražna pravila MTK iz 2021. godine, predviđaju da arbitražni sud može da odluči nakon konsultacija sa strankama i na osnovu relevantnih činjenica i okolnosti da se svako ročište vodi na način da su lica fizički prisutna ili na daljinu putem videokonferencije, telefona ili drugog odgovarajućeg sredstva komunikacije.⁵¹ I u brojnim drugim pravilnicima predviđena je mogućnost održavanja saslušanja stranaka na daljinu. U tom kontekstu valja čitati donete smernice, vodiče, protokole i modele. Ipak, i dalje kao opšte ostaje pravilo da svaka stranka u arbitražnom postupku može da traži usmenu raspravu u kojoj su fizički prisutni arbitri i svedoci.

U vezi sa ovlašćenjem arbitražnog tribunala da naloži saslušanja na daljinu, stranke se uglavnom protive tome ili zbog toga što imaju pravo na usmenu raspravu koja zahteva fizičko saslušanje, ili zbog toga što bi saslušanje na daljinu prekršilo princip pravičnog i jednakog tretmana.

⁴⁹ M. Hafez, “Remote hearings and the use of technology in arbitration”, <https://globalarbitrationreview.com/review/the-middle-eastern-and-african-arbitration-review/2023/article/remote-hearings-and-the-use-of-technology-in-arbitration#footnote-073-backlink>, 20. 10. 2023.

⁵⁰ M. Hafez (2020), 72.

⁵¹ Čl. 266 (1).

Ako sporazum o arbitraži ne govori o održavanju ročišta na daljinu i ako važeći nacionalni zakon ili institucionalna arbitražna pravila ne sadrže nikakvu posebnu odredbu o daljinskim saslušanjima, osnov za održavanje saslušanja na daljinu, tribunal pronalazi u ovlašćenju da na najadekvatniji način organizuje proceduralna pitanja. Nacionalni arbitražni zakoni, kao i institucionalna pravila obično predviđaju da, bez ikakvog dogovora strana, arbitražni sud može „voditi arbitražu na način koji smatra odgovarajućim“, „odlučiti o svim proceduralnim i dokaznim pitanjima“ ili „odrediti postupak u potrebnoj meri, bilo direktno ili pozivanjem na statut ili pravila arbitraže“.⁵²

Na kraju, može se pretpostaviti da će daljinske arbitraže doprineti uštedi vremena i smanjenju ili eliminisanju putovanja, ali i dalje ostaje utisak da to ne može bitno uticati na životnu okolinu.

Jelena VUKADINOVIĆ MARKOVIĆ

Research Associate

Institute of Comparative Law, Belgrade

FROM WRITTEN ARBITRATION AGREEMENT TO ARBITRATION WITHOUT AN AGREEMENT - The Evolution of Arbitration from Written Form to Environmentally Friendly Arbitration -

Summary

Arbitration as a way of resolving disputes has undergone certain changes, from the methods of resolving disputes by the chosen person to whom the merchants of ancient Rome entrusted their dispute to institutions at chambers of commerce that resolve disputes in international trade transactions. The changes were mainly organizational in nature, while the essence of arbitration as a private forum remained the same. Both the arbitrator in ancient Rome and the arbitrator in the 21st century is adorned by trust and entrustment by the participants in the disputed relationship. Without trust in the chosen person, there will be no entrustment of jurisdiction to resolve a specific dispute. The parties express their confidence in the arbitration process by concluding an arbitration agreement. Like arbitration, the arbitration agreement has undergone a transformation over the years. The strictly set condition of the written form of the agreement received its more liberal interpretations over time. (there is a possibility of constituting the jurisdiction of the

⁵² Vid. J. Vukadinović Marković, *Postupak rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama*, Beograd 2022, 70 i dalje.

arbitration even without an arbitration agreement.) The will of the participants in the disputed relationship expressed at the beginning of the proceedings is sufficient for the dispute to be resolved by arbitration. In terms of environmental awareness and the need to preserve the environment, the question arises whether it is necessary to require a “paper” confirmation of the consent of the Contracting Parties or whether the so-called simple consent of the Contracting Parties is sufficient. The answer to this question is the subject of this paper. The paper is structured in such a way that in the first part we deal with the issue of the form of the arbitration agreement, while the second part is dedicated to trends of environmental preservation through “eco-friendly” arbitration procedures. The third part presents a critical review of the analysed issues.

Key words: Arbitration. – Arbitration agreement. – Written form. – Green arbitration.

Literatura

- Arsić, J. (1997), „International commercial arbitration on the internet – Has the future come too early?“, *Journal of International Arbitration* 14(3), 209–221.
- Gaillard, E., Savage J. (eds.), (1999), *Fouchard, Gaillard, Goldama on International Commercial Arbitration*, Kluwer Law International, The Hague/ London/ Boston.
- Grušić, U. (2020), „Subjektivni domašaj arbitražnog sporazuma u srpskom pravu“, *Revija kopaoničke škole* 2, 79–99.
- Hafez, M. (2020), „Chapter 4: The Legal Framework of Remote Hearings“, in: *International Arbitration and the COVID-19 Revolution* (eds. Maxi Scherer, Niuscha Bassiri et al.), Kluwer Law International, 40–88.
- Hafez, M. (2023), „Remote hearings and the use of technology in arbitration“, <https://globalarbitrationreview.com/review/the-middle-eastern-and-african-arbitration-review/2023/article/remote-hearings-and-the-use-of-technology-in-arbitration#footnote-073-backlink>, 20. 10. 2023.
- Hill, R. (1999), „Online arbitration: Issues and solutions“, *Arbitration International* 15(2), 199–207.
- Pavić, V., Đorđević, M. (2021), „Virtual Arbitration Hearings: The New Normal?“, *Annals* 69, vol. 3, 547–573.
- Perović, J. (2008), „Autonomija ugovora o arbitraži“, *Pravo i privreda* 5-8, 535–544.
- Perović, J. (2018), „Sedište arbitraže u međunarodnoj trgovinskoj arbitraži“, *Pravo i privreda* 4-6, 157–172.
- Perović, S. (1964), *Formalni ugovori u građanskom pravu*, Beograd.
- Petrović, M. (2013), „Punovažnost arbitražnog sporazuma“, in: *Harmonizacija građanskog prava u regionu*, 479–497.

- Radomirović, I., Vukadinović Marković, J. (2023), „Forma arbitražnog sporazuma”, *Revija za evropsko pravo* 25, 91–107.
- Radovanović, S., Mišević, N. (2018), „O elektronskoj formi ugovora u domaćem pravu”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* 4, 1641–1661.
- Shashikant Naik, S. (2021), „Climate Change and Arbitration” *Supremo Amicus* 26, 497–502.
- The Case for Less Restrictive Form Requirements (2021), *The International Journal of Arbitration, Mediation and Dispute Management*. The Case for Less Restrictive Form Requirements | Lorenz Oetiker | CMS.
- Uzelac, A. (2006), „Forma arbitražnog ugovora u hrvatskom pravu: novo uređenje, njegova ishodišta i perspektive daljnjeg razvoja”, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* 2-3, 549–582.
- Vizner, B. (1978), *Komentar Zakona o obveznim (obligacionim) odnosima*, Zagreb.
- Vukadinović Marković, J. (2016), „Arbitražna klauzula u opštim uslovima poslovanja-pitanje forme ili saglasnosti ugovornih strana”, *Pravni život* 11, 287–297.
- Vukadinović, J. (2016), *Uloga arbitrabilnosti u procesu rešavanja sporova pred međunarodnom trgovinskom arbitražom*, doktorska teza, Pravni fakultet, Beograd.
- Vukadinović Marković, J. (2022), *Postupak rešavanja sporova pred međunarodnim trgovinskim arbitražama*, Beograd.
- Wolff, R. (2017), *E-arbitration agreements and e-awards – arbitration agreements concluded in an electronic environment and digital arbitral awards*, SSRN-id2922550.pdf

Pravni izvori

Arbitration agreements- the in writing requirement, LexisNexis, <https://www.lexisnexis.co.uk/legal/guidance/arbitration-agreements-the-in-writing-requirement>, 20. 10. 2023.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

34(082)

СЕЋАЊЕ на др Јована Ћирића – путеви права / уредници
Јелена Ћеранић Перишић, Владимир Чоловић. - Београд : Институт за
упоредно право, 2024 (Београд : Службени гласник). - 433 стр. ; 24 cm

Тираж 100. - Стр. 7-9: Уводна реч / Јелена Ћеранић Перишић,
Владимир Чоловић. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-82582-11-3

1. Ћеранић, Јелена, 1979- [уредник] [аутор додатног текста]
а) Право -- Зборници б) Уставно право -- Зборници в) Кривично право
-- Зборници

COBISS.SR-ID 136407817